

ВПЛИВ РИНКОВИХ ВІДНОСИН НА ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДНОРЕСУРСОВОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

Сучасна економічна ситуація в Україні характеризується як кризова, що формувалася протягом тривалого часу, включаючи і період незалежного існування української державності. Однією з суттєвих причин такого стану було і залишається нехтування об'єктивними закономірностями використання та відтворення природноресурсного потенціалу країни. Внаслідок цього відбувалися структурні деформації у народному господарстві, де перевага надавалася розвитку сировинно-видобувних галузей національної економіки. Вітчизняній економіці досі притаманні ресурсомісткі технології, впровадження та нарощування яких здійснюється найбільш «дешевими» способами. Це було і залишається можливим завдяки відсутності ефективно діючих економічних та правових механізмів природокористування.

Відомо, що майже усі виробничі галузі національної економіки існують на засадах використання природних ресурсів та споживання природних речовин. При цьому найбільш природомісткою галуззю залишається сільське господарство, яке існує завдяки використанню могутнього природноресурсового потенціалу. Воно охоплює 41,84 млн га сільськогосподарських угідь (69,3% території країни), в тому числі 33,19 млн га ріллі (55%), 7,63 млн га природних кормових угідь — сіножатей і пасовищ (12,6%). У сільськогосподарському виробництві щороку використовується понад 10,9 млрд м³ води (36,4% її загального споживання). В розрахунку на одного мешканця припадає 0,82 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 0,65 га ріллі, тоді як у середньому в Європі ці показники становлять відповідно 0,44 і 0,25 га.

Розораність сільськогосподарських угідь досягла 72%, а в ряді регіонів перевищує 88%. До обробітку залучені малопродуктивні угіддя, включаючи прируслові луки і пасовища та схиліві землі. Якщо Україна в Європі займає 5,7% території, то її сільськогосподарські угіддя — 18,9%, а рілля — 26,9%. Проте ефективність використання українських земель значно нижча, ніж у середньому в Європі. Це, зокрема, пов'язано з тим, що майже на всіх вітчизняних землях спостерігається неухильне зниження вмісту гумусу в ґрунтах. За 40 років (з 1961 року по 2001 рік) середній вміст гумусу в українських чорноземних ґрунтах знизився з 3,5% до 2,5%.

Основними причинами низької віддачі вітчизняного земельного потенціалу є безгосподарське ставлення до земельних ресурсів, тривала відсутність реального власника землі, помилкова стратегія максимального залучення земель до обробітки, недосконалі техніка і технології обробки земель та виробництва сільськогосподарської продукції, не виважена та незбалансована цінова політика на промислову і сільськогосподарську продукцію, недотримання науково обґрунтованих систем ведення землеробства і, зокрема, недотримання сівозмін,

внесення недостатньої кількості органічних добрив, низький науково-технічний рівень проектування, будівництва та експлуатації меліоративних систем, недосконала система використання і внесення мінеральних добрив та невиконання необхідних меліоративних, протиерозійних та інших природоохоронних заходів.

Стратегія переходу до ринкової економіки вимагає від суспільства і держави перетворення відносин власності, включаючи відносини природноресурсової власності. Спроби введення ринкового механізму без втручання у відносини власності уявляються економічно наївними, оскільки ринкові відносини охоплюють взаємодію усіх суб'єктів, які реалізують свої економічні права і потенційні можливості власників. Вони є головними учасниками ринкових відносин тому, що ринок без розвинених відносин і різноманітності форм власності неможливий в принципі.

Це підтверджується таким: по-перше, на ринку розвиваються взаємовідносини між власниками засобів виробництва, майна, робочої сили, капіталу, інформаційного продукту, природних ресурсів, без яких немає повноцінного ринку; по-друге, утворюється необхідний економічний механізм, яким є конкуренція між різноманітними формами власності, що додає високого динамізму розвитку економіки; по-третє, в умовах ринкової економіки головним є принцип економічної свободи господарюючих суб'єктів, які можуть бути вільними в розпорядженні чинниками виробництва. Як складові серед чинників виробництва часто виступають природні ресурси, право власності на які також потребує докорінних змін.

В умовах ринкової економіки, в яких законодавчо визнається державна, комунальна і приватна власність на природні об'єкти, суб'єкт власності має пропонувати свою власність як товар. Однак природні об'єкти у класичному розумінні не є товаром за відсутністю їх реальної вартості, а ринок землі, що зароджується, є суперечливим і малоефективним, зокрема з причини неадекватної ціни на землю.

У зв'язку з відсутністю гарантій реалізації природних об'єктів суб'єкт власності, з одного боку, ризикує вартістю об'єкта, що продається. З іншого боку, у разі успіху він дістає можливість наростити свою власність на величину прибутку, що залишається в його розпорядженні. Таким чином, з одного боку, діє загроза (можлива втрата об'єкта власності), що є найбільш сильним стимулом до підвищення ефективності дій. У даній ситуації виявляється інтерес до економічного виживання. З іншого боку, чим ефективніше функціонуватиме об'єкт права власності, тим більшу плату за ризик отримає власник. Таким чином, ризик власністю є визначальним мотивом для того, що б спонуки власника до ефективного користування об'єктом власності.

Ступінь ризику власника природного об'єкта і величина доходу від його використання зазвичай непропорційні внеску та участі у функціонуванні природного об'єкта власності. При цьому найбільш високий ступінь мотивації у індивідуального власника природного об'єкта, який ризикує втратою доходів від його використання, тоді як участь в загальній власності на об'єкти природи

знижує ступінь мотивації. Проте принципово важливо, що свідомий інтерес існує у всіх випадках, коли суб'єкт відчуває себе власником природних багатств.

Відносини власності породжують інші суттєві інтереси та стимули раціонального господарювання з використанням природних ресурсів. Будучи власником природного об'єкта, його суб'єкт зацікавлений не тільки в тому, щоб одержати все можливе з нього найближчим часом. Справжній власник природного об'єкта не керується короточасними інтересами. Він добре розуміє, що якщо об'єкт належатиме йому і в майбутньому, то треба турбуватися про збереження, покращення та множення його природних властивостей. Інтерес до тривалого майбутнього використання природного об'єкта — найбільш дієвий мотив і стимул постійної турботи власника про об'єкт власності та організацію ефективного його функціонування протягом всього періоду існування. Відсутність власницького або володарського інтересу вихолощує зацікавленість суб'єкта про майбутній стан об'єкта власності, призводить до варварського використання природних об'єктів та їх ресурсів, безгосподарності, зносу природних властивостей та ціннісних втрат об'єкта.

Загальновідомо, що величезну роль у відносинах власності відіграє конкуренція між її формами. Саме становлення ринкових відносин та виникнення конкуренції сприяє формуванню раціонального співвідношення між різними формами власності, тобто на його основі складається доцільна структура форм власності. Якщо надати свободу переходу від однієї форми майнової власності до іншої, то необхідна структура форм власності та підприємництва виникає і підтримується без певного регулювання цього процесу та зовнішнього втручання. В результаті вільної конкуренції відбувається витіснення деяких форм власності з певних сфер здійснення виробництва, виконання робіт та надання послуг, які виявляються неконкурентоспроможними і заміщення їх іншими формами власності. Відзначимо, що конкуренція форм власності сама по собі є корисною, бо спонукає кожну з них до вдосконалення.

Інакше складається ринок природних ресурсів та конкуренція між формами власності на природні об'єкти. Тут існує об'єктивна потреба у державному регулюванні, починаючи з визначення форм власності на них і закінчуючи визначенням їх видів, кількісних об'ємів, якісних показників, місць розташування, обмеження обігу та інших ознак природних об'єктів, що включаються у ринкові відносини. Тому й конкуренція між формами власності на природні об'єкти та їх ресурси є послабленою.

В умовах ринкових відносин знаходить своє вирішення проблема встановлення власників вироблюваного (новоствореного) продукту. Це не тільки теоретична, а й суто практична проблема. В ході виробництва робоча сила, з'єднуючись із засобами виробництва, і створює результат праці — продукцію, товари, послуги, інформацію. Такий результат являє собою або появу самостійного продукту (продукції), або відповідний приріст, що зумовлено певними чинниками виробництва — працею, капіталом (основними та оборотними коштами).

Проте у створенні вироблюваного (новоствореного) продукту нерідко важ-

ливу роль відіграють природні ресурси та їх властивості, власником яких не є їхній виробник. В умовах монополю державної власності та централізовано керованої економіки характер розподілу новоствореного продукту визначається органами державного управління цілком або у визначальній мірі. Інакше вирішується подібна проблема в економіці ринкового типу. Якщо в одній особі представлений власник всіх чинників виробництва: робочої сили, основних і оборотних коштів, природних ресурсів, то право власності розповсюджується на продукт, створений або прирощений в процесі виробництва. Інакше кажучи, власник всіх чинників виробництва є власником створеного продукту.

Однак добре відома загальна ситуація, коли нова власність виникає як результат сумісного застосування чинників виробництва та природних ресурсів, які мають різних власників. Така ситуація типова в умовах, коли власник робочої сили в особі працівника або трудового колективу не є власником природних ресурсів. Розв'язання подібних ситуацій взаємин між власниками повинно спиратися на договірні відносини. Власник засобів виробництва або уповноважена ним особа, надаючи природні ресурси як засоби виробництва в користування власникам робочої сили, укладає з ними угоду і визначає договірні (контрактні) умови, відповідно до яких встановлюється, хто і якою мірою є власником новоствореної (прирощеної) власності. Інакше кажучи, творці нового продукту мають заздалегідь домовлятися між собою, кому і в якій частині він належатиме.

При цьому розподілена власницька частка в грошовій формі відповідно до вимог законодавства передається до державного або місцевого бюджету у вигляді податків або плати за використані природні об'єкти та їх ресурси. Таким чином, основний принцип формування та встановлення права власності на новостворений продукт з участю природних ресурсів полягає в тому, що його власниками мають визнаватися володарі чинників виробництва, що беруть участь у створенні нового продукту, а його розподіл між собою вони здійснюють за угодою, виділяючи обумовлену законом частку державі або громаді у вигляді податків, платежів або зборів, як власникам природних об'єктів.

Більш складною є проблема передачі існуючих природних об'єктів одним власником іншому власнику, особливо якщо така передача не є спадкоємством, даруванням, обміном або переходом власності від однієї особи іншій із зміною форми власності. Така ситуація частково передбачена у ст. 117 Земельного кодексу, згідно з якою передача земельних ділянок державної власності у комунальну власність та земельних ділянок комунальної власності у державну власність провадиться у порядку, встановленому вказаним кодексом для юридичних осіб.

З одного боку, тут має місце подолання монополюного права виключної власності держави на землю шляхом роздержавлення, а з іншого — повернення державі об'єкта недержавної (комунальної) власності. Специфіка вирішення цих проблем та їх особлива гострота для перехідної економіки спонукає розглянути питання трансформації форм природноресурсової, зокрема, земельної власності з урахуванням їх прояву як в світовій, так і у вітчизняній еко-

номії. При цьому слід розрізняти часткове роздержавлення у формі комерціалізації державної власності та повне роздержавлення у вигляді приватизації державної власності і переходу її в недержавну, комунальну або приватну власність.

У світовій практиці існує значна різноманітність форм комерціалізації та приватизації об'єктів державної власності. Практично кожна країна відрізняється певною специфікою роздержавлення об'єктів власності. Важливо також відзначити, що перетворення форм і відносин власності у вигляді роздержавлення властиво не тільки країнам з централізовано керованою економікою в процесі її переходу на ринкові умови господарювання. Роздержавлення власності на природні об'єкти має місце й в країнах з розвинутою ринковою економікою. Але при цьому не виключається і повернення державі недержавних об'єктів, що здійснюється за дотриманням встановлених законодавством порядку, правил та норм.

Наведена норма Земельного кодексу звертає на себе увагу й тим, що передбачає здійснення відповідної передачі земельних ділянок у порядку, встановленому для юридичних осіб. Відповідно до ст. 63 Господарського кодексу, в залежності від форм власності, передбачених законом, в Україні можуть діяти підприємства таких видів: приватне підприємство, що діє на основі приватної власності громадян чи суб'єкта господарювання (юридичної особи); підприємство, що діє на основі колективної власності (підприємство колективної власності); комунальне підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади; державне підприємство, що діє на основі державної власності; підприємство, засноване на змішаній формі власності (на базі об'єднання майна різних форм власності). Усі зазначені види підприємств наділяються правами юридичної особи.

Згідно з прийнятою у зарубіжних країнах градацією підприємств та компаній за формами власності та правовому статусу виділяються такі їх основні види: державні підприємства, що функціонують в рамках публічного права (некомерційні підприємства); державні підприємства, що функціонують на основі приватного права (комерційні підприємства); підприємства, засновані на приватній власності, що функціонують на основі приватного права. Для першого виду підприємств вимоги щодо ефективності використання матеріальних та природних ресурсів є мінімальними і встановлюються в адміністративному порядку. Для другого виду — вони впливають з цінових пропорцій конкретного ринку збуту, що склалися для вироблення такими підприємствами певної продукції. Для третіх — вимоги диктуються ринком в цілому. Роздержавлення підприємств та їх приватизація є по суті переходом з першого виду в другий і з другого в третій, що суттєво впливає на використання ними природних ресурсів країни, як на володарських, так і на власницьких засадах.

Перетворення форм і відносин власності найтіснішим чином пов'язано з трансформацією управління. Справжній власник, будучи суб'єктом управління, прагне будувати процеси управління ефективніше у порівнянні з суб'єктом, не наділеним правами власності на об'єкт управління. Якщо власник передає

розпорядницькі права для управління об'єктом іншим особам, він має стежити за їх діями, контролювати виконання управлінських рішень, а в необхідних випадках втручається в процес управління. Отже, його власницькі повноваження по відношенню до об'єкта власності надають йому право на управління цим об'єктом.

Якщо об'єктом власності розпоряджується або управляє інший суб'єкт, то його дії мають відображати волю, бажання та інтереси власника. Саме так складаються відносини власності на природні об'єкти за ст. 13 Конституції України, яка закріплює положення про те, що від імені українського народу права власника природних об'єктів та їх ресурсів здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. Проте в Основному Законі нашої країни не визначені ані межі використання природних об'єктів та їх ресурсів, ані їх використання в інтересах українського народу, що потребують відповідного перегляду на конституційному рівні.

УДК 349.42:332.624

В. Д. Сидор

ОЦІНКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Рівень сільськогосподарського використання земель в Україні значною мірою поступається розвинутим країнам світу, що пояснюється рядом причин, зокрема недосконалістю земельних відносин, які впливають із форм господарювання. Такі обставини зумовили необхідність проведення земельної реформи. Формуючи в Україні ринок землі, необхідно пам'ятати, що однією з передумов земельного ринку є визначення вартості землі і визнання її капіталом на рівні з іншими засобами виробництва і оборотними коштами. З переходом до ринкової економіки всі фактори виробництва мають функціонувати в єдиному ринковому середовищі [3, 17; 5, 74].

Закон України «Про оцінку земель» виділяє такі види оцінки залежно від мети та методів її проведення, як бонітування ґрунтів, економічна оцінка земель та грошова оцінка земельних ділянок [2].

Відповідно до ст. 199 Земельного кодексу України, бонітування ґрунтів являє собою порівняльну оцінку якості ґрунтів за їх основними природними властивостями, що мають сталий характер і суттєво впливають на врожайність сільськогосподарських культур, вирощуваних у конкретних природнокліматичних умовах [1]. Саме на підставі бонітетної оцінки визначається нормативний рівень урожайності окремих сільськогосподарських культур на ґрунтах різної якості [6, 59]. Юридичне значення бонітування ґрунтів полягає в тому, що інформація про якісний стан ґрунтів певної природно-кліматичної зони є